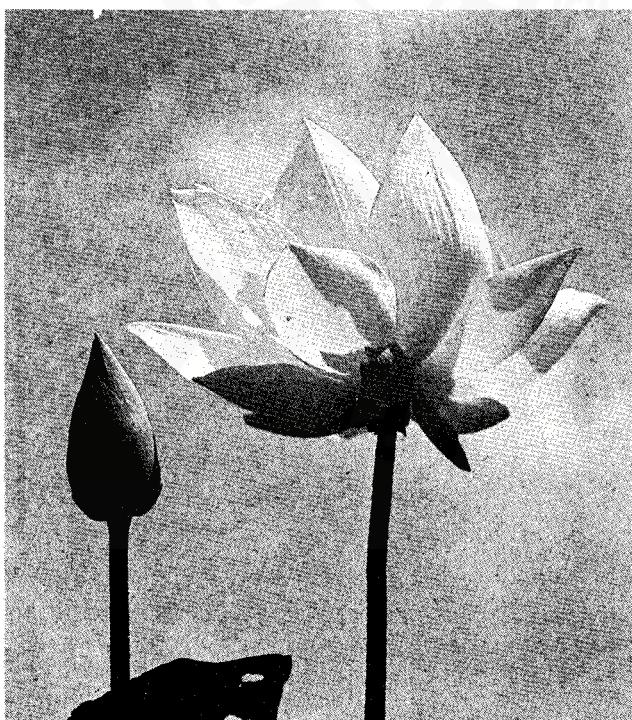

* พราภาราชวรมนูนี, พุทธธรรม, คณะระดมธรรมและธรรมสถานอุพัลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย จัดทำที่ครั้งที่สอง, ๙๖๔ หน้า

แนะนำ พุทธธรรม *

ส. ศิรักษ์

สภาพัฒนาวัฒนธรรมแห่งเอเชีย

ในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ โครงการดำรัสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ซึ่งมี ดร. ป้าย อังกาวรรณ เป็นประธานกรรมการ ได้มีมิชชันนัชสื่อชุดสองเล่มใหญ่ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติพระบรมราชคุณฯ พระองค์เจ้าวรวงศ์ไวยากร เนื่องในโอกาสที่พระบรมราชโองการ ๘๐ พรรษา บริบูรณ์ ในบรรดาผู้ทรงคุณวุฒิที่ได้รับเชิญให้เขียนบทความทางวิชาการนั้น มีเพียงท่านเดียวที่ดำรงสมณเพศ คือพระมหาประยุทธ์ ปัญจกิจ ซึ่งขณะนั้นเป็นพระครวีสุทธิโมลี รองเจ้าที่การมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

งานนิพนธ์เรื่อง “พุทธธรรม” ของท่านมีความยาวมากที่สุด ถึง 206 หน้า และได้รับพิจารณาว่าเป็นข้อเขียนที่ดีที่สุดในหนังสือชุดสองเล่มนี้ ด้วยเหตุนี้ท่านจึงได้รับอิสรานาให้แสดงปาฐกถาพิเศษโดยสรุปย่อจากข้อเขียนดังกล่าว ในวันคล้ายวันประสูติของพระองค์ท่าน ณ. หอประชุมมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ข้อเขียนนี้ ต่อมาได้แยกตีพิมพ์เป็นหนังสือเล่มต่างหาก และได้ก่อให้เกิดผลที่ลึกซึ้งต่อวงการพุทธศาสนาในเมืองไทยเป็นอันมาก เพราะนับเป็นครั้งแรกที่มีการอธิบายพุทธศาสนาอย่างชัดเจน ซึ่งแม้แต่คนไทยที่ได้รับการฝึกฝนตามระบบเก่าในวัด และผู้ที่ได้รับการศึกษาอย่างใหม่ๆ จำกัดจากต่างประเทศสามารถเข้าใจได้โดยง่าย การเขียนก็ใช้

ภาษาที่สละสละ และมีลีลาที่ช่วนให้ผู้อ่านติดตามอย่างยิ่ง

หลังจากนั้นได้มีการพิมพ์หนังสืออื่นเข้ากีกหมายครั้ง โดยเฉพาะการพิมพ์แจกเป็นอนุสรณ์เนื่องในงานศพ ชุมชนหรือกลุ่มศึกษาพุทธศาสนาในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ก็กำหนดให้ใช้เป็นหนังสือคู่มือสำหรับผู้ท้องการศึกษาพุทธศาสนาอย่างเชิงร่องอาจจัง

ในการพิมพ์ครั้งแรก ท่านผู้เขียนได้อธิบายพุทธศาสนาไว้เพียงสองภาค กล่าวคือภาคแรก เป็นเรื่องมหัชฌานธรรม หรือหลักความจริงที่เป็นกลางตามธรรมชาติ และภาคที่สองเป็นเรื่องมหัชฌามปฎิปทา หรือข้อปฏิบัติที่เป็นกลางตามกฎธรรมชาติ ในแต่ละภาคได้อธิบายไว้อย่างลุ่มลึก ในภาคแรกท่านเริ่มด้วยคำมาที่ว่า “ชีวิต กืออะไร” จากนั้นจึงอธิบายขั้นท้าในรายละเอียดอย่างเป็นเหตุเป็นผล ด้วยเหตุนี้ผู้ที่ไม่มีความรู้ทางพุทธศาสนาภายนอกสามารถทำความเข้าใจการวิเคราะห์สิ่งที่เรียกว่า “นามและรูป” ซึ่งจำแนกออกเป็นรูป เวทนา สัญญา สัมภาระ และวิญญาณตามแบบพุทธได้แนวความคิดพื้นฐานเหล่านี้มีความสำคัญและมักจะเข้าใจกันผิด ๆ อุ่นมาก ไม่เฉพาะชาวตะวันตก แต่รวมถึงในหมู่คนไทยด้วย ความรู้ในส่วนนี้จึงนับว่ามีคุณค่าควรแก่การถ่ายทอดเป็นภาษาอังกฤษ

คำถามต่อมาที่ท่านผู้เขียนถามคือ “ชีวิตเป็นอย่างไร” และท่านตอบปัญหานี้โดยการอธิบาย “ไตรลักษณ์” คือ อนิจจัง ทุข อนัตตา ความเข้าใจเรื่องนี้คือ ความเข้าใจ causation สำคัญของพุทธศาสนาเกี่ยวกับลักษณะสากล หรือสารัญลักษณะของปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ รวมทั้งสิ่งที่เรียกว่า “ดั่วน” ด้วย

จากนั้นท่านผู้เขียนถามต่อไปว่า “ชีวิตเป็นอยู่อย่างไร” และตอบโดยการอธิบายสิ่งปัจจัยการหรือภัยแห่งการอิงอาศัยกัน เกิดขึ้น นั่นเป็นแก่นพุทธปรัชญาที่ปฏิเสธเรื่องปฐมเหตุของสิ่งทั้งหลาย กฎปฏิจจสมบูปนาหนี่เป็นเรื่องยาก และลึกซึ้งที่สุดจนแม้สมเด็จพระสังฆราชพระองค์หนึ่งถึงกับยอมรับว่า ไม่สามารถเข้าใจเรื่องนี้ได้เท่าที่ควร พุทธศาสนาทุกนิกาย จัดต้องเข้าและอธิบายหลักการเรื่องนี้ไว้ เฉพาะในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทที่มีอรรถกถาและภีก้า เป็นจำนวนมากอธิบายเรื่องนี้ ผู้ที่เข้าใจปฏิจจสมบูปนาทอย่างแจ่มแจ้งจะเข้าใจในมหัชฌามปฎิปทา และสามารถถ่ายทอดไป ให้วัตตนเป็นชาพุทธอย่างแท้จริง มีจะนั้นก็อาจพลา遁ไปในความเห็นผิดมีประการต่าง ๆ เช่น อัตติกิวทะ (Extreme realism) และนัติกิวทะ (Nihilism) สัสติกิวทะ (Eternalism) และอุจจิวทะ (Annihilationism) อัตตการวะ (Self-generationism) และปรการวะ (Other-generationism) ได้อย่างง่ายดาย แต่เป็นที่น่าเสียใจว่า ผู้ที่เรียกด้วยเรื่องชាទพุทธจำนวนมากในประเทศไทยมักจะเข้าใจหลักการนี้ผิด ๆ

ในบรรดาพระภิกษุและพระราชนูนิพัฒน์ที่สามารถอธิบายพุทธศาสนาให้กับผู้อื่นได้เป็นอย่างดี คุณมีนั้นจะมีเพียงท่านพุทธกาลกิจกุและพระราชนูนิพัฒน์ที่สามารถอธิบายหลักการอันละเอียดอ่อนประณีตนี้ให้เป็นที่เข้าใจแก่พุทธศาสนิกชนในวงกว้างได้ ท่านทั้งสองค่างอาศัยอ้างอิงจากพุทธพจน์ที่เป็นพระบลลจ្យกันว่าพุทธ

คุณกีร์อรรถกถาหรือภิกขุรุ่นหลัง ซึ่งท่านก็พิจารณาให้ด้วยเบื้องกัน

ในภาคที่ 2 กล่าวถึง แนวทางสำหรับการปฏิบัติเพื่อให้ชีวิตดำเนินไปตามมหัชฌามปฎิปทา โดยที่สิ่งทั้งปวงจะต้องดำเนินสอดคล้องกันไปตามกฎของธรรมชาติ

ท่านผู้เขียนเริ่มต้นด้วยการถามว่า “ชีวิตเป็นอย่างไร” และตอบคำถามนี้โดยอธิบายอธิบาย วีดีโอแปลงเรื่องพิสดาร สัมมาทิฐิ และมหัชฌามปฎิบัติ ได้รับการเน้นย้ำ และอธิบายอย่างกระจางแจ้ง เช่นเดียวกับสัมมาปฏิบัติและมหัชฌามปฎิบัติ ท่านผู้เขียนสามารถแสดงเรื่องที่ละเอียดประณีตเหล่านี้ให้ผู้อ่านเข้าใจอย่างชัดเจนและกระชับเพียงไม่ถึงร้อยหน้า คำอธิบายของท่านดำเนินตามแนวพระไตรปิฎก แต่กรณีนี้ก็ได้อธิบายขยายความอย่างสมเหตุสมผลและน่าอัศจรรย์ใจในความยั่งรู้ธรรมของท่านและการให้อรหัติบทายได้อย่างแจ่มแจ้งยิ่ง

ในการพิมพ์คราวแรกได้ยุติลงเพียงเท่านี้ แม้ผู้แต่งจะมีความเห็นว่า พุทธธรรมภาคสมบูรณ์ควรจะมีกล่าวเสริมอีกสองภาค กล่าวคือภาคที่ 3 กล่าวถึง วิมุติ-ความหลุดพ้น ได้แก่ ความหมายของชีวิตเมื่อเข้าถึงธรรมสุดท้ายแล้ว ความหมายและสภาพของจุดหมายสุดท้ายนี้เป็นอย่างไร และมีคุณค่าอย่างไรสำหรับบรรลุถึงภาคที่ 4 กล่าวถึงวัตถุประสงค์เชิงปฏิบัติของมหัชฌามปฎิปทา อาทิ เช่น ปัจจekนบุคคลและสังคมควรจะประยุกต์หลักการนี้ไปใช้ในชีวิตประจำวันอย่างไร ทั้งเพื่อให้กิจด่าง ๆ ลุล่วงไปด้วยดี และเพื่อให้การศึกษาแก่บรรดาอนุชนรุ่นต่อไป เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข และสอดคล้องกลมกลืนกันเท่าที่จะเป็นไปได้

ครั้นต่อมาท่านผู้เขียนได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชนูนิพัฒน์ ท่านได้รับการนับถือในสอนพุทธศาสนาที่มหาวิทยาลัย Swarthmore College ครั้งหนึ่ง และอีกครั้งหนึ่งที่มหาวิทยาลัยอาวาร์ด หารชูโรเมริกา ท่านถูกยกย่องให้เป็นอาจารย์ด้านภาษาอังกฤษ พร้อมกับการสอนภาษาอังกฤษ ที่มหาวิทยาลัยเพื่อเยี่ยนหนังสือ พุทธธรรม ฉบับสมบูรณ์ให้ลุล่วงไป แต่ก็ไม่อาจสำเร็จลงได้ในเวลาล่วงเลยมาสิบกว่าปี ส่วนหนึ่ง เพราะท่านมีภาระจะต้องเขียนผลงานนิพัฒน์ ฯ (เช่น พจนานุกรมพุทธศาสนา) และมีภาระในฐานะที่เป็นพระสงฆ์ซึ่งต้องอยู่ช่วยให้คำแนะนำศึกษาแก่ญาติโยมผู้ท้องการที่พึงทางใจ นอกจากนั้นสุภาพของท่านก็ไม่สู้สมบูรณ์อีกด้วย

ฉะนั้น จึงนั้นดีเป็นอย่างยิ่งที่มีการจัดพิมพ์ พุทธธรรม ฉบับแก้ไขปรับปรุงใหม่ในปีนี้ แม้ว่าในขั้นการพิมพ์จะมีปัญหาและข้อกพร่องอยู่บ้าง รวมทั้งยังไม่ได้ผนวกด้วยซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นยิ่ง ยังดูเข้าด้วย แต่ข้าพเจ้าเองรู้สึกว่า หนังสือเล่มนี้จะเป็นที่ต้องรับของวงการหนังสือไทยอย่างมาก ส่วนข้อกพร่องดังกล่าวเป็นจุดเล็กน้อยที่เชื่อว่าแก้ไขได้ไม่ยากในการพิมพ์ครั้งต่อไป ซึ่งข้าพเจ้าแน่ใจว่าจะมีขึ้นในเร็ว ๆ นี้ อันที่ริงการพิมพ์สำเร็จในปีนี้แนบเป็นนิมิตดีเรื่องกัน ที่บังเอิญประจวบกับการฉลองกรุง 200 ปี จึงสมควร

แปลหนังสือเล่มนี้เป็นภาษาอังกฤษ (แม้จะแปลโดยสรุปย่ออีกดี) และนี้จะเป็นของขวัญที่ดีที่สุดที่ประเทศไทยจะให้แก่โลกสมดังพุทธวัจนะว่า “ธรรมทานเป็นเลิศในท่านทั้งปวง”

มีปรัชญาจำนวนมากพยากรณ์ที่จะเข้าใจพุทธศาสนาในเมืองไทยโดยแบบแผนทางวิชาการ ผู้ที่อ่านหนังสือเล่มนี้จะสามารถเข้าใจพุทธศาสนาฝ่ายธรรมทั้งได้ดีเกินเท่านักประชัญฝ่ายพุทธศาสนาที่เก่งที่สุดในเมืองไทยเวลานี้ ข้าพเจ้ารู้สึกว่าหนังสือเล่มนี้เป็นหนังสือพุทธศาสนาที่ดีที่สุดเท่าที่เคยอ่านมาในทุกภาษา

ไตรภูนิพรวรรง ถือกันว่าเป็นหนังสือที่อธิบายพุทธศาสนาได้ดีที่สุดในสมัยสุโขทัย แต่น่าเสียดายที่ถูกบิดเบือนไปใช้เพื่อประยุกต์แก้ชั้นปักครอง กิจจานุกิจ เป็นข้อเขียนที่ดีที่สุดที่แสดงให้เห็นโลกทัศน์แบบไทยในศตวรรษที่แล้วมา ซึ่งเจ้าพระยาทิพารวงศ์ ได้ใช้ความรู้ความเข้าใจพุทธศาสนาอย่างดีของท่านแสดงให้เห็นว่าไทยเรามีได้ด้อยกว่าฝรั่ง โดยเฉพาะในช่วงที่บรรดา มิชชันนารีเข้ามาย้ายแพร่ศาสนาและกล่าวโ洛มตีหลากรัฐบาลคริสต์ (Henry Alabaster)¹ ได้นำใจความสำคัญของ กิจจานุกิจไปดีพิมพ์ในหนังสือธรรมจักร (The wheel of the law) ของเขาก็ด้วย ที่น่าเสียดายที่คือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงพระราชนิพนธ์งานชิ้นสำคัญในทางพระพุทธศาสนาไว้ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชนครินทร์ของพระองค์ได้ทรงนิพนธ์หนังสือพุทธศาสนาในແรั่งเศสต่างๆ ไว้หลายชิ้น อย่างไรก็ตาม สมเด็จท่านก็มิได้ทรงงานชิ้นเอกที่ประมวลพุทธประชัญญา และการปฏิบัติตั้งหลากราชสำนัก ด้วยกัน ดังเช่น พุทธธรรม เล่มนี้ ข้าพเจ้าหวังว่าจะมีผู้แปล พุทธธรรม น้ออกเป็นภาษาอังกฤษ เพื่อให้เป็นที่ประจักษ์คุณค่าโดยทั่ว กัน

ในฉบับปรับปรุงใหม่ปี 2525 นี้ ท่านผู้เขียนมิได้แบ่งออก เป็น 4 ภาคดังต่อไปนี้ คงแบ่งออกเป็น 2 ภาคใหญ่ดังกล่าวมาแล้ว แต่ท่านพยายามตอบปัญหาหลาย ๆ เรื่องที่ควรเพิ่มเข้าไปอีก หัวข้อ สำคัญของพุทธธรรมยังคงไว้เช่นเดิม คือ กฎธรรมชาติ และคุณค่า ทางจริยธรรมต่อชีวิต อย่างไรก็ตามท่านได้ขยายเพิ่มเติมออกไปอีก 6 เท่า

ในการพิมพ์ครั้งนี้ ท่านผู้เขียนยังคงอ้างอิงคำศัพท์บางคำไม่จำ เพาะในอักษรไทยและอักษรโรมาเนียนนั้น แต่ยังเข้าของพม่าด้วย และท่านอาศัยคำศัพท์ภาษาพุทธศาสนาอังกฤษเป็นเครื่องประกอบ ด้วย แต่บางคราวที่มีความเห็นขัดแย้งระหว่างท่านมันใจว่าผู้แต่งหนังสือ เล่มนั้นเข้าใจผิด ท่านก็จะให้คำอธิบายในสาระสำคัญอย่างกระชับ โดยมิได้มีลักษณะทำให้ก้าวร้าวเรียบແฉ้ดแต่น้อย

ในภาคแรก บทแรกเริ่มได้กล่าวถึงขั้นที่ห้า ซึ่งได้ขยายความ

1. ท่านผู้แต่งเป็นอดีตรองกงสุลอังกฤษประจำประเทศไทย และภายในช่วง น้ำรัชกาลปัจจุบันเป็นข้าราชการไชยชนเป็นที่ไว้วางพระราชทูทของพระ ปรมินทรราช เป็นต้นตระกูลเศรษฐศาสตร์-ผู้แปล

ออกไปจากเดิมมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวกับสัญญา (ความจำ ได้หมายรู้) และสติ (ความรู้ด้วย) รวมทั้งวิญญาณและปัญญาด้วย ใน ตอนท้ายของบทนี้และทุก ๆ บท ท่านผู้แต่งมักจะกล่าวถึงคุณค่า ทางจริยธรรมของหัวข้อธรรมนั้นอยู่ด้วยเสมอ และมีบันทึกพิเศษ เพิ่มเติมท้ายบทสำหรับผู้สนใจจะศึกษาในเรื่องนั้น ๆ ในทางวิชา การต่อไป

บทที่ 2 กล่าวถึงอายุตนะ 6 (หรือทวาร 6) อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ และการแสดงออกเชิงกิจกรรม วิจกรรม มโน กรรม ส่วนนี้เป็นการเพิ่มเติมเข้ามา

บทที่ 3 และ 4 กล่าวถึงไตรลักษณ์และปฏิจสมุปบาท เช่น เดียวับที่พิมพ์คราวแรก แต่ได้ขยายความบทที่ 4 ออกไปอีกมาก โดยอ้างอิงกับสตุตันตะและอภิธรรม เพราะในช่วงหลังมีความขัด แย้งมากในแหล่งผู้รู้พุทธศาสนาของไทยในเรื่องนี้ ท่านพุทธทาส กิจกุญช์ เป็นจุดสนใจของการโต้แย้งประเด็นนี้ บางทีบทนี้จะมีจังหวะ ช่วยทำให้ปัญหานี้กระจ่างแจ้งขึ้นได้

บทที่ 5 เกี่ยวกับเรื่องกรรม นับเป็นส่วนเพิ่มเติมที่ขยายมาก ใน การพิมพ์ครั้งใหม่นี้ ทั้งนี้เพราภัยแห่งกรรมเป็นหลักสำคัญที่ นักจะเข้าใจกันผิดพลาดบ่อย ๆ ดังนั้นการที่ท่านผู้เขียนใช้เวลามาก ใน การอธิบายเรื่องกรรมและวิบากหรือกฎหมายศีลธรรมนี้ นับว่า ชอบที่เดียว ท่านได้แยกภัยแห่งกรรมออกจาก หนึ่ง-กฎหมายพิสิกส์ ส่อง-กฎหมายวิวิทยา สาม-กฎหมายจิตวิทยา และ สี่-กฎหมายไปของ ความเป็นสาเหตุและผล

บทนี้ได้อธิบายอย่างกระจังแจ้งโดยอ้างอิงพุทธพจน์อย่าง ยิ่ดยาวย ทั้งนี้เพราภัยที่ถูกต้องด้วยทฤษฎีการเรียนรู้ด้วย ทางปรัชญาจากความเข้าใจที่ถูกต้อง บุคคลย่อมสามารถถูกไปในความ เห็นผิดหรือมิจฉาทิฐิ เรื่องชาติภกันชาติหน้าได้โดยง่าย โดยไม่ต้อง พุดถึงความเข้าใจผิดที่มีอยู่ด้วยดั่นว่า ทำได้ไม่ได้ดี ท่านผู้เขียนอธิ บายความหมายของสิ่งที่ดี ความดีและผลที่ต้องได้รับ ผู้ที่ได้อ่าน หนังสือ “หลักจริยศาสตร์” (Principia Ethica) ของ จี.อี. มัวร์ (G.E. Moore) จะต้องช้าชี้วิธีการใช้ภาษาทางจริยศาสตร์ ของพุทธศาสนา

ในภาคแรกซึ่งมี 5 บทนั้น ได้แบ่งออกเป็น 3 ตอน คือ 1. ชีวิตคืออะไร 2. ชีวิตเป็นอย่างไร 3. ชีวิตเป็นไปอย่างไร เป็นการ แสดงหลักเช่นเดียวับการพิมพ์ครั้งแรก ในการพิมพ์ครั้งใหม่นี้ท่าน ผู้แต่งได้เพิ่มตอนที่ว่าด้วย 4. ชีวิตควรเป็นอย่างไรเช้าตัว ใบบทที่ 6 จึงกล่าวถึง วิชชา วิมุติ สุทธิ สันติและนิพพาน บทที่ 7 กล่าวถึง สภาพและระดับของผู้บรรลุนิพพาน บทที่ 8 กล่าวถึง การปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงนิพพานในระดับต่าง ๆ เช่น สมถกรรมฐาน วิปัสสนา เจโถมุติ และปัญญาวิมุติ เป็นต้น บทที่ 9 อธิบายหลักการสำคัญ ที่ช่วยให้บุคคลบรรลุนิพพาน และบทที่ 10 เป็นบทสรุปเกี่ยวกับ นิพพาน

บทที่ 6 ถึง 10 นี้ เป็นบทที่ยก และลึกซึ้งที่สุด แต่จะร่วมผู้

ที่มีปัญหาในการอ่านหนังสือวิสุทธิกรรม วินดูมิรรคและมิลินท ปัญหานี้ได้มาก สำหรับผู้เรียนอ่านพุทธศาสนาอย่างจริงจังเป็นครั้งแรก หากเข้าใจ 5 บทก่อนอย่างดี หรืออ่านพุทธธรรมฉบับพิมพ์คราวแรกโดยตลอดแล้ว จะเข้าใจและขยายชั้ง 5 บทหลังนี้ยิ่งขึ้น

บทที่ 11 ซึ่ง 15 เป็นบทความประกอบเสริมเข้ามา เริ่มตั้งแต่ การอธิบายถึงวิชัยและคุณธรรมพื้นฐานของอารยชนคือ สถาบันสกทาคามี อนาคตมีแหล่งอหันต์ บันทึกพิเศษท้ายบทนี้อธิบายเรื่องงาน ซึ่งเป็นการปฏิบัติธรรมขั้นต้นของพระพุทธศาสนา

บทที่ 12 กล่าวถึงศิลปะเจตกรรมยังทางสังคม บทนี้ต้องประเด็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะสำหรับผู้ที่คิดว่าพุทธศาสนาเป็นเรื่องของความหลุดพันเนาะบังคับบุคคลเท่านั้น แท้จริงแล้ว บทนี้อธิบายถึงความรับผิดชอบต่อสังคมที่ผู้ศึกษาและปฏิบัติธรรมพึงมี และบทนี้ยังกล่าวถึงแนวคิดเรื่องการพัฒนาแบบพุทธอีกด้วย

บทที่ 13 ว่าด้วยเรื่องสิ่งเหลือสามัญวิสัย เช่น อิทธิปฎิหาริย์และเทวารหีหรือภูมิอื่น ๆ ซึ่งเป็นหัวข้อที่ผู้สอนในพุทธศาสนาอย่างมีเหตุผลมักจะมองข้ามกัน ท่านผู้เขียนอธิบายถึงเหล่านี้อย่างมีเหตุผลดังนี้ท่านอธิบายสิ่งหรือปรากฏการณ์ต่าง ๆ ตามพระบาลีที่พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้แน่นอง ความจริงแล้วยอมหมายถึงปฎิหาริย์แห่งการตื่นอยู่เสมอ ดังที่ท่าน ติช นัทฮันห์ (Thich Nhat Hanh) กล่าวไว้นั้นเอง

บทที่ 14 กล่าวถึงแรงจูงใจของชีวิต บทนี้น่าสนใจเป็นพิเศษ เพราะเป็นความคิดที่คนส่วนใหญ่ติดความกันผิดอยู่บ่อยมาก ทั้งนี้ เพราะพระพุทธองค์ทรงสอนให้เราทำความดีด้วยตัวเรา ประชาชนทั่วไป จึงมักคิดว่าจะต้องนั่งนิ่งเฉียบเชา และไม่ทำอะไรเลย แต่ความจริงไม่เป็นเช่นนี้ โทรศิกขาหรือการฝึกฝนของชาพุทธ ได้แก่ ศิล สมาริ ปัญญา เป็นการฝึกฝนบุคคลให้มีจิตใจที่พร้อมสำหรับการทำภารกิจอย่างเหมาะสม

ความจริงแล้วอิทธิบาท 4 คือรากฐานแห่งความสำเร็จ 4 ประการ ไม่ว่าจะในทางโลกหรือทางจิตใจ จะต้องเริ่มด้วยฉันทะ (ความพอใจที่ถูกต้องดีงาม) จากนั้นจะต้องมีวิริยะ (ความพากเพียรในสิ่งเหล่านั้น) และจิตตะ (ความเอาใจจดจ่อในการพูด ทำ คิดสิ่งนั้น) และสุดท้ายคือวิมังสาได้แก่การไตร่ตรอง ตรวจสอบหาเหตุผลในการกระทำนั้น ๆ เพื่อบรรลุถึงสิ่งที่ต้องการในที่สุด

ในบทที่ 15 กล่าวถึงความสุขในหลักณะ และหลักะระดับ เริ่มตั้งแต่ความสุขในการคุณเชิงแท้จริงแล้วเป็นความบีบคั้นขัดเคือง จนถึงความสุขที่ไปพ้นกาม ซึ่งบรรลุถึงได้โดยสมาริภวนาน จนได้ภานะระดับต่าง ๆ เช่นในสามขั้นแรก (ปฐมภาน ทุติยภาน ตติยภาน) จะมีความสุขอยู่ด้วยใจถึงจุดอกภาน (ภาน 4) จิตมีคุณ-ลักษณ์ 2 ประการ คืออุเบกขา (ความวางใจ) และเอกคตตา (ความเป็นหนึ่งเดียวของจิต) แต่ละ เราจะต้องระหนักร่วมกับพุทธศาสนา ต้องการนำผู้ปฏิบัติธรรมไปพ้นจากความสุขสู่ความหลุดพัน และเป็นอิสระอย่างตั้งแข็ง

ในภาคที่ 2 ที่พิมพ์ใหม่นี้เริ่มตั้งแต่บทที่ 16 ซึ่งเป็นการแนะนำมัชฌามปฏิปทา (ทางสายกลาง) หรืออธิบัติธรรมมีองค์แปดอย่างยืนยัน

หลังจากเข้าใจแผนที่ตามทางสายกลาง เราจะต้องพร้อมที่จะก้าวเดินไปตามหนทางนี้ องค์ประกอบที่สำคัญคือ กัลยาณมิตร แท้จริงแล้วพระพุทธองค์ทรงอีกว่าพระองค์เป็นเพียงกัลยาณมิตรผู้ชี้ทางเท่านั้น ในกรณีก้าวเดินไปด้วยตนเอง เราอาจจะใช้ฟังก์ก์แนะนำจากกัลยาณมิตรผู้รู้ทาง และอาจแนะนำให้ได้ กัลยาณมิตรนี้ได้แก่ พระภิกษุ ครูอาจารย์ ผู้สอนกรรมฐาน เป็นต้น ในกรณีเริ่มต้น เราจะต้องมีครั้งชาในมรรคบริวัติและก้าวเดินไป ดังนั้นบทที่ 17 จึงกล่าวถึงกัลยาณมิตรไว้หากแห่งทุกมุม จากนั้นในบทที่ 18 จึงว่าด้วยการฝึกความคิดให้เกิดความแยกขาดขั้นในใจ (ในนิโสมนสิการ) เมื่อในบทที่ 17 ว่าด้วยคำแนะนำนำร่องชาที่ได้รับจากผู้อื่น บทที่ 18 นี้ได้กล่าวถึงการพัฒนาคุณภาพจิตใจของบุคคลนั้นเอง ในพุทธศาสนา นั้น ทั้งกัลยาณมิตรและในนิโสมนสิการเป็นความจำเป็นเป็นต้นของชีวิตพราหมณารหีที่เดียว ข้าพเจ้ารู้สึกว่าบางไม่มีความสามารถอธิบายหลักสำคัญ 2 ประการนี้ได้ชัดเจนเท่าในหนังสือเล่มนี้

ในบทที่ 19 กล่าวถึงหมวดบัญญา อันได้แก่สัมมาภิชู สัมมาสังกัปปะ บทที่ 20 กล่าวถึงหมวดศีล ได้แก่สัมมาวาจา สัมมาภัมมันตะและสัมมาอาชีวะ ในบทนี้ได้นำลักษณะทางสังคมมาพิจารณา ด้วยอย่างมาก บทที่ 21 กล่าวถึงหมวดสามาริ อันได้แก่สัมมาภายะ สัมมาสติและสัมมาสามาริ บทนี้สามารถใช้เป็นสูตรที่มีประโยชน์มาก สำหรับบัญญากานที่จะฝึกสามาริ เพราะให้กรอบบทอุท្មี รวมถึงแนวทางในการปฏิบัติตามบทอุท្មีนั้นด้วย

บทที่ 22 เป็นบทสุดท้ายซึ่ง อธิบายสั้น เป็นบทสรุปสาระสำคัญของพุทธธรรมทั้งหมด

ผู้ที่เพียรอ่านหนังสือ พุทธธรรม เล่มนี้จึงจะจะมั่นใจได้ว่าเข้าใจพุทธศาสนาบูรุป่างขึ้น หนังสือนี้จะทำให้ผู้อ่านมีชีวิตใหม่ขึ้นแม้ว่าเขายังคงห้องอยู่กับอัตตาตัวตน และยังไม่อาจกระดับจิตใจของตนขึ้นมากนักก็ตาม แต่ก็ยังมั่นใจได้ว่า เขายังคงความเข้าใจพุทธศาสนาได้อย่างลึกซึ้งและแบปลกใหม่กว่าเดิม สำหรับผู้ที่มีใจพุทธศาสนาิกก์ไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนความเชื่อเมื่ออ่านหนังสือนี้ แต่จะเข้ามายังพุทธศาสนาได้มากขึ้น ในฐานะที่เป็นปรัชญา เป็นศาสนาและเป็นทางดำเนินชีวิตอันประเสริฐ

หนังสือเล่มนี้อาจกล่าวได้ว่าเป็นข้อเขียนที่แสดงสาระสำคัญของคำสอนในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทที่ได้รับการอนุรักษ์มาในประเทศไทย